

Samenvatting

Er valt de laatste jaren een toename aan herstelgerichte activiteiten waar te nemen binnen het justitiedomein die slachtoffers, daders en andere betrokkenen mogelijkheden geven om op een persoonlijke wijze te reageren op misdrijven en te werken aan herstel van (im)materiële schade bij en tussen partijen. Herstelgericht werken met daders in een detentieomgeving past in deze ontwikkeling; hierin is het doel niet primair om daders en slachtoffers bijeen te brengen in bemiddeld contact, maar om een bewustwordings- en herstelproces op gang te brengen onder daders die veroordeeld zijn voor een delict. Deze manier van werken sluit ook aan bij een van de pijlers van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) die in Nederland belast is met het detineren van strafrechtelijk veroordeelden: “insluiten, herstellen en voorkomen”. DJI streeft naar een meer herstelgerichte gevangencultuur de komende jaren: een meer open en herstelgericht klimaat in de inrichtingen (onder gedetineerden en het personeel) zodat er meer en betere mogelijkheden ontstaan om slachtoffer- en herstelgericht te werken. In het verlengde van dit streven van DJI had het huidige onderzoek als doel om drie herstelgerichte cursussen te evalueren, waarvan twee al enige jaren worden gegeven in Nederlandse detentie inrichtingen: de cursus Puinruimen (sinds 2004) en SOS (sinds 2006) voor volwassen gedetineerden. De derde cursus betrof DAPPER, die in 2012 is ontwikkeld voor jeugdige gedetineerden en sinds november 2015 landelijk wordt uitgerold.

Aangezien de huidige (vorm van deze) drie cursussen nog niet eerder werden onderzocht werd een plan- en procesevaluatie uitgevoerd. Meer concreet beoogde dit onderzoek allereerst een planevaluatie van de drie cursussen waarin de achtergronden, werkwijzen, mechanismen en doelen van elke cursus inzichtelijk gemaakt werden, en belangrijke overeenkomsten en verschillen tussen de cursussen werden geïdentificeerd. In deze planevaluatie werd ook aan de hand van de literatuur onderzocht of er bewijs kon worden gevonden voor het kunnen behalen van de beoogde doelen in elke cursus. Daarnaast werd in dit onderzoek een verkennende procesevaluatie uitgevoerd, om een beeld te krijgen van de uitvoering van de cursussen in de praktijk. Er werd in kaart gebracht hoe vaak de cursussen de laatste jaren zijn gegeven en aan wie, wat de ervaringen van uitvoerders en deelnemers aan de cursussen zijn en in hoeverre formeel gestelde doelen behaald (kunnen) worden volgens deelnemers en uitvoerders. Om deze plan- en procesevaluatie op gedegen en zorgvuldige wijze uit te voeren, werd gekozen voor een mix van onderzoeksmethoden: in de planevaluatie werd de cursusdocumentatie bestudeerd en werden interviews uitgevoerd met de ontwikkelaars van de cursussen. Daarnaast werd een systematisch literatuuronderzoek uitgevoerd. Voor de procesevaluatie werden registratiegegevens van de cursussen geanalyseerd, interviews uitgevoerd met uitvoerders en werden herhaalde metingen (enquêtes) afgenomen onder deelnemers aan de cursussen.

Alle bevindingen in ogenschouw nemend, scheidt het huidige onderzoek een voorzichtig, doch duidelijk positief beeld van de opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen en van de uitvoering van de cursussen Puinruimen en SOS. Deze conclusie zal hieronder verder worden toegelicht en onderbouwd. Het schetsen van een beeld van de uitvoering van de cursus DAPPER (procesevaluatie) bleek helaas zeer beperkt uitvoerbaar in dit onderzoek, doordat deze cursus pas sinds november 2015 uitgerold en uitgevoerd werd, waardoor er weinig registratiegegevens en ervaringen van deelnemers en uitvoerders

in kaart gebracht konden worden. Om die reden kunnen er geen conclusies worden getrokken over de uitvoering van DAPPER – dat zal in vervolgonderzoek dienen te geschieden (zie ook bij aanbevelingen).

Planevaluatie

Uit de planevaluatie komt allereerst naar voren dat de achtergrond, opzet en onderbouwing van elk van de drie cursussen gedetailleerd en uitvoerig zijn beschreven. Daarbij valt op dat de cursussen Puinruimen en SOS meer zijn geschreven en opgezet vanuit (buitenlandse) ervaringen in de praktijk, terwijl de cursus DAPPER een meer theoretische basis kent door de inbedding in de basismethodiek YOUTURN die gehanteerd wordt in de JJI's. De cursusdocumenten, aangevuld met de inzichten uit de interviews met de ontwikkelaars, maakten het ook mogelijk om voor elke cursus een *interventie-proces-uitkomst* model op te zetten. Hierin wordt gespecificeerd via welke bijeenkomsten (of activiteiten) in de cursus welke veranderprocessen in de deelnemers in gang worden gezet (i.e. mechanismen) en hoe deze bijeenkomsten en mechanismen verondersteld worden bij te dragen aan het behalen van specifieke doelen en uitkomsten.

Overeenkomsten tussen de cursussen

Gelet op de overeenkomsten tussen de drie cursussen valt allereerst op dat bij elk van de cursussen mogelijke deelnemers vooraf gescreend worden op hun geschiktheid om in een groep te kunnen functioneren. Daarnaast zijn er enkele gemeenschappelijke doelen die elk van de cursussen nastreven in de cursusdocumentatie:

- Een toename bewerkstelligen in het inzicht van gedetineerden in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers.

In elk van de cursussen is een belangrijk mechanisme om dit doel te bereiken dat gedetineerden zich gaan verplaatsen in slachtoffers van criminaliteit en zich daarbij bewust voorstellen welke gedachten en gevoelens deze slachtoffers hebben (empathie ervaren voor slachtoffers).

- Het bewerkstelligen van een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden.

In de cursussen wordt hiermee bedoeld op het meer nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden in het algemeen als ook voor het eigen delict. Dit kan zich uiten in het feit dat de gedetineerden de oorzaken en gevolgen van daden meer aan zichzelf toeschrijven na de cursus (in plaats van vooral aan anderen of omstandigheden, zogenaamde denkfouten of neutralisaties) en bijvoorbeeld meer nadenken over of gemotiveerd zijn geworden om de aangerichte schade te herstellen.

- Gedetineerden meer kennis en inzicht te geven in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade.

Dit vindt in elke cursus plaats aan de hand van deels verschillende werkwijzen, maar een overeenkomstige werkwijze is dat in alle cursussen deelnemers worden geïnformeerd over de mogelijkheid van herstelbemiddeling met slachtoffers via de organisatie Slachtoffer in Beeld.

Daarnaast komt uit de cursusdocumentatie en interviews naar voren dat bij alle cursussen het opbouwen van een veilig groepsproces en het creëren van vertrouwen een belangrijke werkwijze is om de gestelde doelen te bereiken. Door het maken van duidelijke afspraken bij aanvang, het doen van ijsbreker oefeningen, ruimte te bieden aan het eigen ervaren slachtofferschap van de gedetineerden en/of de onderwerpen van de cursus in het begin meer afstandelijk bespreken en later meer op de gedetineerden zelf te betrekken, beogen de cursussen het groepsproces te stimuleren en een sfeer van veiligheid en vertrouwen te creëren.

Verschillen tussen de cursussen

De belangrijkste verschillen tussen de cursussen betroffen allereerst de doelgroep en inclusiecriteria: Puinruimen en SOS richten zich op volwassen gedetineerden, die op basis van *vrijwilligheid* kunnen deelnemen. Een belangrijk criterium voor deelname bij deze cursussen is dan ook de motivatie om aan herstel en verandering te werken. De cursus DAPPER richt zich op jeugdige gedetineerden, voor wie deelname een verplicht onderdeel is van het dagprogramma. Motivatie voor deelname is derhalve geen inclusiecriteria. Daarnaast zijn er verschillen qua werving: dat gebeurt bij Puinruimen en DAPPER door uitvoerders in de inrichtingen zelf, terwijl dit bij SOS meer variabel is (soms door uitvoerders zelf in de inrichting, soms door personeelsleden uit de inrichting die de cursus niet geven).

De belangrijkste verschillen in de gestelde doelen betroffen het verkleinen van het recidiverisico van gedetineerde deelnemers. Puinruimen en DAPPER kennen dit doel wel expliciet in de documentatie, terwijl dat bij SOS niet het geval is. DAPPER stelt zich daarnaast tot doel het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens die niet bijdragen aan het herstelproces. Schuld- en schaamtegevoelens worden wel genoemd in de cursussen Puinruimen en SOS, maar niet als expliciet doel en ook niet gedifferentieerd als constructief versus destructief voor het herstelproces.

Daarnaast verschillen de cursussen voor wat betreft de positie van de uitvoerders van de cursussen. Bij Puinruimen en DAPPER wordt de cursus gegeven door personeel dat in dienst is van de inrichting zelf. De cursus SOS wordt gegeven door medewerkers of onbetaalde vrijwilligers van Gevangenzorg Nederland, een externe, niet-justitiële organisatie.

Tot slot is een ander belangrijk verschil dat SOS verschillende programma's kent (langere groepscursus, individuele cursus, kortdurende meetings voor groepen) waarmee gedetineerden met verschillende verblijfsduren en individuele behoeften geacommodeerd kunnen worden. Puinruimen en DAPPER kennen beiden één modaliteit van uitvoering.

Evidentie in de literatuur voor gemeenschappelijke doelen

Ondersteuning voor het doel 'toename van inzicht in de gevolgen van criminaliteit voor slachtoffers'

Uit de systematische literatuurstudie in de planevaluatie kwam naar voren dat er duidelijk bewijs bestaat voor het behalen van het doel 'een toename in het inzicht van gedetineerden te bewerkstelligen in de gevolgen van (eigen) criminaliteit voor (directe en indirecte) slachtoffers' dat de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER zich allen stellen. Uit zes van de acht kwalitatief sterkste evaluatiestudies naar herstelgerichte cursussen onder gedetineerden die we aantreffen in de literatuur, kwam naar voren dat

de kennis over en gevoeligheid voor de gevolgen van criminaliteit voor directe en indirecte slachtoffers kan toenemen door een herstelgerichte cursus.

Geen eenduidig bewijs voor doel 'toename verantwoordelijkheid nemen'

De literatuur is minder eenduidig positief over de vraag of cursussen zoals Puinruimen, SOS en DAPPER het doel 'een toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden te bewerkstelligen' kunnen behalen. Herstelgerichte, 'Impact of Crime' (IOC) of 'Victim Impact Cursussen' lijken deze potentie wel te hebben, aangezien dit in enkele van de acht evaluatiestudies werd aangetoond. In twee andere van de acht sterkste evaluatiestudies waarin verantwoordelijkheid werd onderzocht kwam dit effect echter minder duidelijk en robuust naar voren.

Onduidelijk of doel 'meer kennis en inzicht in het herstellen van materiële en immateriële schade' bereikt kan worden

In de literatuur werd geen informatie gevonden over de vraag of de drie cursussen succesvol zouden kunnen zijn in het teweegbrengen van meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van het herstellen van materiële en immateriële schade onder gedetineerden.

Belang van de werkwijze 'opbouwen van veilig groepsproces en creëren van vertrouwen' voor behalen van doelen

Daarnaast kwam er weinig naar voren uit de acht evaluatiestudies over de vraag of "het opbouwen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen" een belangrijke of juist onbelangrijke werkwijze is om de gestelde doelen en uitkomsten van herstelgerichte cursussen te bereiken. Ook deze vraag lijkt nog weinig onderzocht. In slechts een van de acht studies vonden we enige steun hiervoor. Ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek bood verdere ondersteuning: justitiële (jeugd)instellingen die gekenmerkt worden door een meer open groepsklimaat gaan gepaard met meer empathie voor anderen onder jeugdige gedetineerden, een actievere manier van omgaan met de detentie en met een sterkere motivatie om aan behandeling deel te nemen door deze jongeren. Vertaald naar herstelgerichte cursussen lijkt het bewerkstelligen van een veilig groepsproces en creëren van vertrouwen dus een gunstige uitwerking te kunnen hebben voor het behalen van bovenstaande doelen.

Evidentie in de literatuur voor doelen die verschillen tussen de cursussen

Onduidelijk of cursussen recidive beïnvloeden

Er vielen weinig uitspraken te doen over het doel 'het verkleinen van het risico op recidive van gedetineerden' dat specifiek geldt voor DAPPER en Puinruimen (maar niet voor SOS) op basis van de acht evaluatiestudies. Wel kan gesteld worden dat de effecten van de herstelgerichte cursussen die naar voren komen in de acht evaluatiestudies beschouwd worden als factoren die *indirect* het risico op het plegen van recidive verkleinen (e.g. beter en bewuster om konden gaan met eigen (negatieve) gevoelens richting anderen). Onderzoek naar de vraag of de veranderingen van dergelijke indirecte factoren door deelname aan herstelgerichte programma's ook sterk genoeg zijn om de recidive na vrijlating daadwerkelijk te verlagen is echter nog niet voorhanden.

Schuld- en schaamtegevoelens tijdens herstelgerichte cursussen

Op basis van de acht evaluatiestudies konden ook geen uitspraken worden gedaan over het specifieke doel 'het herkennen en erkennen van schuldgevoelens als constructieve gevoelens, en schaamtegevoelens als meer destructieve gevoelens' die in de cursus DAPPER geformuleerd is, maar niet in de cursus Puinruimen en SOS. Op basis van ander, niet op herstelgerichte cursussen gericht onderzoek kon er echter wel op dit doel gereflecteerd worden. Op basis van dat onderzoek lijkt er ondersteuning te bestaan voor het idee van de constructieve aard van schuldgevoelens, en de meer negatieve, destructieve uitwerking van schaamte. Echter, schaamte lijkt ook een interessante, andere kant te hebben: doordat schaamte gepaard kan gaan met zich willen verbergen voor anderen (of willen voorkomen dat je 'afgaat' in de ogen van anderen) kan het ook een gunstige uitwerking hebben en een afname van recidive voorspellen.

Procesevaluatie

De procesevaluatie van de cursussen Puinruimen en SOS versterken het gematigd positieve beeld over de cursussen dat is ontstaan door de planevaluatie – dat wordt hieronder toegelicht aan de hand van de belangrijkste bevindingen.

Uitvoerings- en deelnemerskenmerken:

Een kleine, heterogene groep deelnemers waarvan een grote meerderheid de cursus voltooid

Uit de registratiegegevens blijkt dat beide cursussen regelmatig worden gegeven in verschillende PI's, maar dat het aantal deelnemers aan de cursussen klein is (ongeveer 500 deelnemers in twee jaar) – zeker als dat zou worden vergeleken met het aantal volwassen gedetineerden in Nederland de laatste jaren (in 2014 bijvoorbeeld werden ruim 33 duizend unieke volwassenen ingesloten in een PI; Linckens & Loeff, 2015).

De registratiegegevens maken verder duidelijk dat een heterogene groep volwassen gedetineerden vrijwillig deelneemt aan beide cursussen. Beide cursussen kennen ook een opvallend hoog percentage deelnemers dat de cursus afmaakt (tussen 75 en 83 %), zeker als in ogenschouw wordt genomen dat veel deelnemers ernstige delicten hebben gepleegd, vaak eerder gedetineerd zijn geweest en gemiddeld een detentie duur hebben tussen de 13 en 34 maanden.

Het beeld dat ontstaat uit de registratiegegevens is echter ook dat beide cursussen vaak een op zichzelf staande activiteit zijn, die voor deelnemers weinig vervolgstappen kent. Een minderheid van de deelnemers neemt na de cursus de stap richting herstelbemiddeling via Slachtoffer in Beeld of heeft nagesprekken/een bezoekttraject met medewerkers van Gevangenzorg Nederland, maar in veel gevallen lijkt er geen vervolg te zijn.

Interviews met de uitvoerders: het belang van bekendheid en uitvoering zoals beoogd

Uit de interviews met de uitvoerders van de cursussen Puinruimen, SOS en DAPPER blijkt dat de werving van deelnemers verschilt tussen de cursussen, hetgeen uit de planevaluatie ook al naar voren kwam. Herstelconsulenten en Geestelijke verzorgers betrokken bij de cursus Puinruimen kunnen zelf gedetineerden werven op de afdelingen, terwijl medewerkers van de externe organisatie Gevangenzorg Nederland (die SOS geeft) afhankelijk zijn van de PI locatie of zij zelf kunnen werven op

afdelingen of dat PI medewerkers dat doen. Bij DAPPER is deelname van jongeren verplicht, en vindt er daarom alleen selectie van deelnemers plaats.

Uit alle interviews komt ook naar voren dat positieve bekendheid van de cursus binnen de instelling helpend is voor de werving van deelnemers en het welslagen van de cursus. Daar waar volwassen gedetineerden onderling over de cursus spreken en/of PI medewerkers kennis en ervaring hebben met de cursus, wordt de werving sterk bevorderd en lijken er meer gedetineerden te willen deelnemen aan de cursus. Daar waar dat veel minder het geval is, vindt de werving veel stroever plaats.

Een andere belangrijke bevinding is dat alle uitvoerders laten blijken de cursus in grote lijnen uit te voeren zoals dat staat aangegeven in de cursusdocumentatie. De meeste variatie in de uitvoering lijkt zich voor te doen bij de cursus Puinruimen op de verschillende locaties, terwijl bij SOS en DAPPER de variatie minder groot lijkt te zijn op basis van de interviews. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat Puinruimen niet wordt aangestuurd vanuit een centrale organisatie of stichting, die bijvoorbeeld ook trainingen organiseert voor (nieuwe) cursusleiders of trainers (zoals Gevangenzorg Nederland voor SOS en Stichting180 voor DAPPER).

Tot slot geven de uitvoerders aan dat de meeste doelen die zijn gesteld in de cursusdocumentatie ook bereikt kunnen worden in de praktijk, al vinden uitvoerders het lastig om bij doelen die een verandering op de langere termijn omvatten (bijvoorbeeld recidive risico verkleinen) aan te geven *hoe* die doelen precies bereikt worden door de cursus.

De positieve ervaringen van de deelnemers zelf:

het belang van de groep, vergroot inzicht in gevolgen en positiever over herstelbemiddeling

De gedetineerden die hebben deelgenomen aan een van de drie cursussen en bereid waren de enquêtes in te vullen evalueerden de cursus positief: het werd gezien als leerzaam en nuttig, werd op goede wijze gegeven door de trainer en kreeg een 8,1 als gemiddeld rapportcijfer. De cursussen Puinruimen en SOS werden even positief beoordeeld; door het lage aantal deelnemers bij DAPPER die de enquêtes invulden kon deze cursus niet worden vergeleken met de andere cursussen.

Deelnemers noemden ook de mogelijkheden die de cursusgroep biedt om hun verhaal kwijt te kunnen en hoe ze sociale steun kunnen vinden bij de groep voor het verwerken van het delict als belangrijke eigenschappen van deze cursussen. Deze aspecten komen *niet* terug in de formele doelen maar worden wel als positieve aspecten door veel deelnemers genoemd.

Uit de analyse van de herhaalde metingen in de enquêtes kwam naar voren dat de deelnemers een robuust, vergroot inzicht rapporteerden na afloop van de cursus (in vergelijking met daarvoor) in de impact en reikwijdte van criminaliteit voor (in)directe slachtoffers. Dit is in overeenstemming met de uitkomsten van de planevaluatie. Deelnemers rapporteerden echter geen grote verandering in het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen daden (het tweede gemeenschappelijke doel) in de herhaalde metingen van de enquêtes. Ook dat komt overeen met de bevindingen uit het literatuuronderzoek in de planevaluatie. Tot slot rapporteerden de deelnemers in de enquêtes na afloop van de cursus positiever te zijn over wat herstelbemiddeling voor hen persoonlijk zou kunnen betekenen dan daarvoor. Deze

bevinding lijkt te suggereren dat de cursussen bijdragen aan het bereiken van het gemeenschappelijke, beoogde doel 'meer kennis en inzicht in de (on)mogelijkheden van herstellen van (im)materiële schade'. Dit is een interessante bevinding, die in eerdere studies in de literatuur nog niet werd geobserveerd.

Limitaties, reflecties en aanbevelingen

Enkele beperkingen van het huidige onderzoek

Alvorens een aantal aanbevelingen te doen op basis van dit onderzoek, dienen enkele beperkingen besproken te worden bij het bescheiden, doch positieve beeld dat ontstaat over de cursussen op basis van de uitgevoerde plan- en procesevaluatie.

De literatuur over de doelen die bereikt kunnen worden onder gedetineerden met het uitvoeren van herstelgerichte cursussen is beperkt. Daarbij komt dat de aangetroffen studies vooral onderzocht hebben wat de cursus als geheel teweegbrengt bij gedetineerden, zonder dat er specifiek onderzocht is welke werkzame aspecten van een cursus nu precies bijdragen aan het verwezenlijken van een doel. Het is mogelijk dat wanneer deze lacune in de literatuur over een aantal jaar is verdwenen en er meer en meer *procesgerichte* studies zijn uitgevoerd, het beeld over de cursussen zoals die in Nederland worden uitgevoerd bijgesteld moet worden.

De registratie van uitvoerings- en deelnemerskenmerken die werd gebruikt voor de procesevaluatie bevatte op een aantal punten veel missende informatie. Er bestaat duidelijk nog geen centrale informatieverzameling en standaardwijze van informatie verzamelen voor alle herstelgerichte cursussen. Het feit dat veel verschillende mensen op ons verzoek gegevens moesten gaan verzamelen over individuele deelnemers, kan maken dat de informatie ook op verschillende wijze is gerapporteerd en daardoor minder betrouwbaar is.

Tot slot: de bevindingen uit de enquêtes laten een gunstig beeld zien van de cursussen. Echter, het is niet ondenkbaar dat er sprake is van een toenemende self-selection bias bij de herhaalde enquête-metingen: deelnemers die positief waren over de cursus en goede ervaringen opdeden waren wellicht meer geneigd de tweede en derde enquête in te vullen dan deelnemers die minder goede ervaringen hadden. Gezien de aanzienlijke uitval die plaats vond tussen de eerste en laatste meting dient hiermee sterk rekening te worden gehouden bij de interpretatie van de bevindingen. Daarnaast is het zeer belangrijk te vermelden dat we in dit onderzoek niet konden beschikken over een vergelijkings- of controlegroep. Dit is met name van belang bij de interpretatie van de uitkomsten van de herhaalde metingen: het is in theorie goed mogelijk dat de veranderingen in deelnemers die werden geobserveerd niet een gevolg waren van deelname aan de cursus, maar louter een verandering in de tijd weergeven (die losstaat van de inhoud van de cursus). Dit lijkt echter een onwaarschijnlijk gegeven, aangezien de veranderingen die werden geobserveerd ook aansluiten bij de formele doelen die de cursussen zichzelf stellen. Het is echter niet onmogelijk.

Enkele theoretische reflecties (en aanbevelingen) naar aanleiding van de evaluatie

In de opzet van de onderzochte cursussen spelen, soms impliciet en bij DAPPER expliciet, veronderstellingen met betrekking tot emoties zoals schuld en schaamte een rol. Zo wordt bij DAPPER verondersteld dat schaamte een blokkerende emotie is, die aan sociaal-constructief, herstelgericht

gedrag in de weg kan staan, terwijl schuld wordt gezien als een constructieve emotie. Zoals echter aangegeven bij de planevaluatie en blijkend uit andere literatuur, blijkt één en ander toch een stuk complexer te zijn. Nathan Harris stelt bijvoorbeeld – in navolging van onder andere Braithwaite – dat een bepaald type ‘schaamte’ zeer vruchtbaar kan zijn voor het overnemen van sociale conventies en het ontwikkelen van gewenst sociaal gedrag. Dit hangt echter wel samen met het management van de persoon van zijn – tegelijk bestaande – verschillende identiteiten, de mate van integriteit die hij kan ontwikkelen en handhaven en de context waarin hij wordt aangesproken. Dit roept niet alleen de vraag op welke betekenis bepaalde morele emoties kunnen hebben, maar ook hoe en of deze emoties kunnen worden bevorderd, dan wel tegengegaan, door een bepaalde methodische benadering in de context van justitiële inrichtingen en welke ‘best practices’ er op dat gebied bestaan.

Daarnaast valt in deze evaluatie op dat het doel van de cursussen om gedetineerden te stimuleren meer verantwoordelijkheid te laten nemen voor eigen daden vooral als een verbale of psychologische uitkomst wordt geoperationaliseerd. Echter, een toename in verantwoordelijkheid nemen zou ook geoperationaliseerd kunnen worden in termen van specifieke gedragsveranderingen van gedetineerden na de cursus. Als gedetineerden na afloop van de cursus bijvoorbeeld stappen ondernemen om excuses te maken richting indirecte en/of directe slachtoffers of bemiddeld contact willen aangaan, dan kan dat ook worden geduid als een teken van een toegenomen gevoel van verantwoordelijkheid. Kortom: naast het inzetten op een interne verandering van gedetineerden, zou ook uitdrukkelijker kunnen worden meegenomen in het gedachtengoed van de cursussen dat specifieke gedragingen of handelingen ook een weergave kunnen zijn van toegenomen verantwoordelijkheid nemen. Wellicht dat met een dergelijke, bredere operationalisatie ook meer en een beter inzicht ontstaat in de potentie die deze cursussen hebben om dit doel te verwezenlijken.

Het valt aan te bevelen de theorievorming over bovenstaande twee onderwerpen onder de aanbieders van de herstelgerichte cursussen te bevorderen, bijvoorbeeld met gerichte, gezamenlijke expert-seminars.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Allereerst verdient het aanbeveling om in de nabije toekomst een procesevaluatie uit te voeren naar de cursus DAPPER. Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er sinds de landelijke uitrol in november 2015 verschillende cursussen DAPPER zijn gestart in de JJI's; die cursussen konden zoals gezegd niet meer worden meegenomen in het huidige onderzoek. Nu de uitvoering van DAPPER op stoom begint te komen, kan verwacht worden dat de komende jaren voldoende ervaringen zullen worden opgebouwd voor een procesevaluatie. De twee interviews met uitvoerders van DAPPER die wij wel konden uitvoeren in dit onderzoek bieden interessante aandachtspunten voor een toekomstige procesevaluatie. Een belangrijk aandachtspunt dat werd genoemd door één van de uitvoerders is bijvoorbeeld de timing van DAPPER tijdens kortverblijf in detentie; een fase waarin veel jeugdigen nog verdachte zijn van een misdrijf en wachten op de uitkomst van hun strafzaak. De uitvoerder beargumenteerde dat dit lijkt te zorgen voor veel uitval onder de deelnemers (veel jongeren die worden vrijgelaten) en ook een belemmerende factor kan zijn voor het bereiken van doelen in de cursus, door de vaak ontkennende houding die verdachten aannemen.

Dit onderzoek heeft laten zien dat de cursussen Puinruimen en SOS veelbelovend lijken te zijn in het kunnen bewerkstelligen van (een aantal van) de gestelde doelen bij gedetineerden, niet alleen direct na afloop van de cursus, maar ook vier tot zes weken na de cursus. Zoals hierboven bij de beperkingen uiteengezet, zijn deze bevindingen nog voorlopig. Om de mogelijke, positieve uitwerking die herstelgerichte cursussen kunnen hebben op gedetineerden beter en betrouwbaarder in beeld te krijgen, zouden in vervolgonderzoek de hier gebruikte herhaalde metingen op grotere schaal en gedurende langere tijd kunnen worden uitgezet bij cursusedeelnemers. Daarnaast zouden dezelfde metingen ook kunnen worden uitgezet onder gedetineerden die de cursus niet volgden (met dezelfde tijdsspanne tussen metingen), zodat een (gematchte) vergelijking kan worden gemaakt. Dergelijke gestandaardiseerde metingen zouden kunnen worden aangevuld met interviews met deelnemers aan de cursus zelf, om een aanvullend, verdiepend beeld te krijgen van hun ervaringen tijdens de cursus.

Aanbevelingen voor beleid rondom herstelgerichte cursussen in detentie

Het huidige onderzoek levert verschillende aanbevelingen en aandachtspunten op voor verdere beleidsvorming op het terrein van herstelgerichte cursussen in detentie.

Een eerste, concrete aanbeveling is om een meer gestandaardiseerde wijze van registratie in te voeren van de uitvoering van herstelgerichte cursussen. Als het voornemen is om de komende jaren herstelgerichte detentie verder (en meer) vorm te geven, dan zijn betere en vollediger registraties wenselijk, met het oog op het kunnen monitoren van cursussen in een instelling, het beter kunnen inbedden van cursussen in instellingen en voor verder (beleids)onderzoek. Bij voorkeur zou deze gestandaardiseerde registratie binnen elke instelling belegd moeten zijn waar herstelgerichte cursussen worden gegeven.

Een aandachtspunt voor verdere beleidsvorming over herstelgerichte cursussen is de vraag in hoeverre het wenselijk / nodig is om gedetineerden hun eigen daad te laten benoemen en bespreken in de cursus zelf. Het huidige onderzoek maakt niet duidelijk of dat een essentieel element is om bepaalde doelen te bereiken, maar de interviews met uitvoerders van de cursussen maken duidelijk dat hier verschillend over gedacht en mee omgegaan wordt. Sommige uitvoerders geven aan het lastig te vinden hierop aan te sturen en naar toe te werken bij gedetineerden, en laten het om die reden liever achterwege. Als het (toewerken naar) confrontatie met het eigen delict en de eigen houding van gedetineerden echter wordt gezien als een wezenlijk onderdeel, dan vergt dat wellicht extra training, screening en selectie van trainers, om er voor te zorgen dat zij dergelijke onderwerpen kunnen en durven bespreken met deelnemers.

Een ander aandachtspunt betreft de vraag of het nodig en wenselijk is dat de cursus Puinruimen meer gestandaardiseerd wordt op de verschillende locaties waar deze wordt gegeven. Uit deze evaluatie komt naar voren dat de geplande opbouw van de cursus niet overal wordt gevolgd, en dat er weinig mogelijkheden zijn en tijd is voor contact en afstemming tussen uitvoerders van verschillende locaties. Wellicht zouden een centrale training of intervisiebijeenkomsten kunnen helpen hierin. Tegelijkertijd is ruimte voor eigen inbreng van uitvoerders (en deelnemers) wellicht belangrijk om draagvlak te kunnen creëren voor de cursus in verschillende PI's. Een balans tussen standaardisatie en ruimte voor eigen inbreng lijkt daarom belangrijk.

Een laatste aanbeveling betreft een betere en structurele inbedding van de cursussen in de PI's en JJI's. Uit de interviews met uitvoerders valt duidelijk op te maken dat een grotere bekendheid en positieve attitude van medewerkers in een PI of JJI bevorderend werkt voorafgaand aan de cursus – de werving van deelnemers verloopt dan veel beter en soepeler. Het moeilijk van de grond kunnen krijgen van een cursus in een inrichting wordt vrijwel altijd toegeschreven aan weerstand tegen of onbekendheid met de cursus in de PI.

Daarnaast komt uit de huidige evaluatie naar voren dat de cursussen vaak op zichzelf staand zijn, zonder (de mogelijkheid van) een vervolg binnen de inrichting na afloop voor deelnemers. Dit lijkt een gemiste kans, zeker als in ogenschouw wordt genomen wat de cursus teweeg lijkt te brengen onder deelnemers. Zo noemen de deelnemers de mogelijkheid om gevoelens en verhalen te delen met de groep als een belangrijk en wezenlijk aspect van de cursus. Een betere inbedding van de cursus binnen de PI of JJI zou daarom ook kunnen inhouden dat de deelnemers na afloop de mogelijkheid krijgen om elkaar weer op te zoeken. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door deelnemers van verschillende afdelingen af en toe gemengd te laten recreëren, zoals bijvoorbeeld op een locatie gebeurt waar Puinruimen wordt gegeven.

In het interview met één van de uitvoerders van DAPPER worden concrete suggesties gedaan om een betere inbedding mogelijk te maken van een (nieuwe) cursus in een instelling (e.g. het organiseren van een plenaire sessie met alle instellingsmedewerkers en hen laten participeren 'als deelnemers' in de cursus). Een andere mogelijkheid is om deelnemers aan de cursus uit te nodigen op te treden als ambassadeurs van de cursus: zo woonden de huidige onderzoekers bijvoorbeeld een bijeenkomst bij waarin voormalige deelnemers aan de cursus Puinruimen (samen met de herstelconsulent) een video toonden over henzelf en wat de cursus voor hen betekend had. Bij deze bijeenkomst waren ook veel medewerkers aanwezig uit de inrichting zelf, die de cursus nog niet (goed) kenden. Na afloop was er de gelegenheid om met de deelnemers en de trainers in gesprek te gaan over de cursus.

Tot besluit

Dit rapport maakt duidelijk dat de uitvoering van herstelgerichte cursussen in detentie in Nederland vooralsnog op kleine schaal plaats vindt. DJI heeft het voornemen om herstelgerichte detentie de komende jaren verder vorm te geven. De uitkomsten van dit onderzoek laten zien dat herstelgerichte cursussen goed opgezet en onderbouwd zijn, en suggereren dat deze ook herstelgerichte veranderingen teweeg kunnen brengen onder deelnemers. In combinatie met de aandachtspunten en aanbevelingen die hier worden gedaan, biedt dit rapport hopelijk een belangrijke impuls om herstelgerichte cursussen de komende jaren een groter en belangrijk onderdeel te laten zijn van herstelgerichte detentie in Nederland.